

Gyéresi Árpád

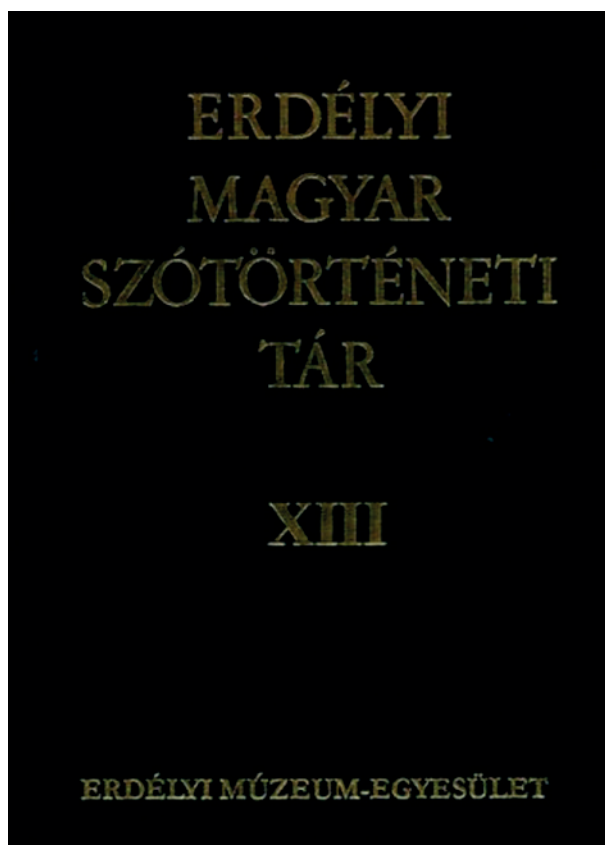
A magyar nyelvű írásbeliség orvosi és gyógyszerészeti vonatkozású szókészletének tükröződése fél évezred erdélyi keletkezésű levéltári anyagaiban

I. Kémiai jellegű szócikkek

A nemzeti kultúra sajátosságainak alapvető eszköze mindenkoron az anyanyelv. Ennek színvonalas művelése, a nyelvi sajátosságok, hagyományok megőrzése és gazdagítása az anyanyelvi oktatás kiemelt feladata. A mindennapos köznyelv, a hivatali területek nyelve(i) egy-egy adott kor szellemi lenyomatai közé tartoznak. A köznyelv a hivatali nyelv alapja. Ily módon az évszázadok során összegyűlt levéltári anyagok az anyanyelv színvonalának, a fogalmak értelmezésének fontos írásai. Az anyanyelv szókészlete az egyes tudományterületek fejlődésével az évszázadok alatt folyamatosan gazdagodott, szakfogalmakkal, új szavak alkotásával, mások átvételével. Ezek a fogalmak, elnevezések a közbeszédben, hivatalos írásokban is fokozatosan megjelennek és elterjednek.

Erdély gazdag történelme a magyarság történetének szerves része. A különböző levéltárakban megőrzött anyagok ezt a sokszínűséget tükrözik. Ennek az értékes hagyatékknak a feldolgozását tűzte ki célul a neves erdélyi nyelvészprofesszor, Szabó T. Attila (1), aki több évtizedes kitaró levéltári munkájának eredményeként, 1973-ban útnak indította a páratlan értékű és terjedelmű gyűjteményt, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (EMSzT) I. kötetének kéziratával. Ezzel egyedülálló vállalkozás vette kezdetét, a magyar szótörténeti gyűjtemény gazdagítása szempontjából a közel fél évezred alatt Erdélyben keletkezett levéltári anyagok alapján. A feldolgozott forrásanyag alapjául hivatali és magánéletbeli iratfajták szolgáltak. Ily módon a feldolgozott adatok Erdély különböző nyelvjárásait, a különböző rangú és rendű (műveltségű) emberek nyelvét is tükrözik az adott korban.

Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* I. kötete 1976-ban jelent meg az 1969-ben létesült bukaresti nemzetiségi kiadó, a Kriterion gondozásában. Szabó T. Attila professzor életében összesen négy kötet jelent meg (1976–1984). A IV. kötetet majdnem tíz évre rá, 1993-ban adták ki, részben a budapesti Akadémiai Kiadó támogatásával, ahogy a továbbiakat is a XII. kötetel bezárólag. A IX. kötettől az Erdélyi Múzeum-

I. ábra: Az EMSzT XIII. kötete

Egyesület szótárszerkesztő munkaközössége is közreműködött a kiadásban. Közel négy évtized alatt – a 2014-ben megjelent XIV. kötetel bezárólag – született meg a több mint tizenhatezer (!) oldalt összesítő, páratlanul nagy mű, amely egyúttal a magyar nyelvtudomány legnagyobb szótári teljesítménye is. A szótársorozat tizennégy kötetének adatait az 1. táblázatban láthatjuk. A kiadvány mára már digitális változatban is elérhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban (http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/emszt_01.html).

1. táblázat: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (I–XIV. kötet) adatai

KÖTET/BETŰ	OLDALSZÁM	MEGJELENÉS ÉVE	KIADÓ(K)
I. A–C	1 225	1976	Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
II. Cs–Elsz	1 219	1978	
III. Elt–Felzs	1 162	1982	
IV. Fém–Ha	1 298	1984	
V. He–Jü	1 127	1993	Akadémiai Kiadó, Budapest – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
VI. K–Ki	1 149	1993	
VII. Kl–Ly	1 255	1995	
VIII. M–Meg	1 335	1996	
IX. Megy–Op	1 104	1997	Akadémiai Kiadó, Budapest – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
X. Or–P	1 092	2000	
XI. R–Szaj	1 064	2002	
XII. Szak–Táv	1 007	2005	
XIII. Te–Var	1 209	2009	Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
XIV. Vas–Zs	798	2014	
I–XIV. kötet:	16 044 oldal		

Az alapító szerkesztő, Szabó T. Attila arra törekedett, az ő szavait idézve: „hogyan [...] a nyelvet úgyszólván életes közelségében, mindennapos kavargásában, lendületes mozgásában, változásában” mutassa be. Tovább idézve szavait: „A magyar szótörténeti adatgyűjtés viszonylagos szegénysége és fogyatékségei késztették a szerkesztőt már évtizedek óta, hogy az eddigieknél valamivel gazdagabb szótörténeti gyűjtemény anyagának egybehordására és ennek közzétételére vállalkozzék.” Az *EMSZT* címszavaihoz tartozó adatok földrajzi eloszlása többnyire arányos, azok lefedik a történelmi Erdély minden tájegységét. Az anyag partiumi, szatmári, máramarosi és aradi adatokat is tartalmaz. Az egyes szavak földrajzi jelentkezésének a helye meg van jelölve, ami nemcsak nyelvtörténeti, hanem nyelvjárástörténeti kutatások szempontjából is jelentős.

Az *EMSZT* összeállításánál az adatgyűjtés időbeli alsó határaként eredetileg az erdélyi fejedelemség megalakulásának évét (1541) jelölték meg, ezt követően ugyanis az anyanyelvi írásbeliség tetemesen kiterjedtebbé vált. Utóbb értékes szövegművekre bukkanva az alsó határt a XV. század végére hozták le, sőt később, a XIV. századi forrásokból származó közzsói eredetű névtörténeti adatokat is figyelembe vettek. A gyűjtés felső határát a XIX. század végében határozták meg, tekintetbe véve az ebben a szá-

zadban végbement nagy gazdasági, technikai fejlődést tükröző művelődési és nyelvi változásokat. A szótár a hivatali és magánéletbeli szövegek, műfajok alapján gyűjtött anyagot szövegösszefüggésben mutatja be, ami a szóanyag tudományos célokra való feldolgozását is lehetővé teszi. Külön emeli az *EMSZT* értékét az a tény is, hogy a szócikkek magyar neve (jelentése, értelmezése) mellett román és német nyelven is szerepel, tükrözve ezzel Erdély sajátos történelmi valóságát is. Ez kétségtelenül szélesíti az erdélyi művelődéstörténet kérdései iránt érdeklődők felhasználási táborát. A címszó értelmezéséhez tartozó adatok időrendben szerepelnek.

A levéltári anyagoknak csak a töredéke származik szakemberektől, és a források szerint az *EMSZT* közzsói elemeket tartalmaz. Az évszázadok során fejlődő, csiszolódo anyanyelvünk e páratlan forrásgyűjteményében érdekes megvizsgálni az egyes orvosi (test, betegségek, kóros állapotok, beavatkozások, gyógyítás) és gyógyszerészeti vonatkozású szakfogalmak (kémiai anyagok, növényi és állati eredetű szerek, eszközök, műveletek) időbeli megjelenését, valamint azok értelmezését a köziratokban (2).

A 2. táblázat a gyógyszerészet területével kapcsolatos – elsősorban kémiai jellegű – szócikkeket ismerteti, amely-

2. táblázat: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár gyógyszerészeti (kémiai) vonatkozású szócikkei

<p>ARANY (termésarany, aranyhomok, ötvözött arany, aranyozás, arany pénzérme – mértékegység, helységnev) – I. kötet 1568 – „monda, lhol penz ez megmútata, egy <i>arany</i> s vala benne.” 1570 – „chinalt Trombitas Demeternek ket gywreo egyk <i>aran</i> masik ezwest.”</p>
<p>ARZÉN (-trioxid, egérvő, féregkő) – II. kötet 1735 – „Fejér mázzal, <i>egér kővel</i> eleitől fogva kívánt el vesztetni és meg olni.” 1812 – „<i>egér követ</i> akart a patikából vétetni, a melyel az urát meg étesse.” 1759 – „Udvarában lövő Öreg Asszonyt fogadván meg Kis Albertné hogj <i>Féreg kővel</i> csináljon mézes Égett bort.” – IV. kötet</p>
<p>BORKŐ (borkősavas kálium) – I. kötet 1679 – „Első hordoban <i>bor kőre</i> vet eczet agyastol.”</p>
<p>CUKOR (cukor – korábban <i>czukker</i>) – I. kötet 1849 – „Kávé <i>czukor</i> gyertya gyufa.” „Egy porcellán <i>czukor</i> tartó.” 1818 – „egy ezüst <i>Czukrozó</i> mostani módra tsinálva.”</p>
<p>EZÜST (fém, ezüsthalmi – tárgy, pénz) – III. kötet 1507 – „<i>Ezust</i> marhamat myndenemet hagyom az peternek.”</p>
<p>GÁLICKŐ (réz-szulfát) – IV. kötet 1558 – „Az Mercuriomoth Igy kel chinalny: wegy 1 fonth keneseoth ½ fonth <i>galichkouet</i> [...]”</p>
<p>GIPSZ (kalcium-szulfát) – IV. kötet 1796 – „a <i>Gipsek</i> Catalogussa leíratásira költöttem.”</p>
<p>GYÓGYSZERÉSZ („gyógyszerárús”) – IV. kötet 1850 – „<i>Gyogyszer Árus</i> Ttes Roth Pál Ur.”</p>
<p>HIGANY („kéneseő, mercuriom”) – VI. kötet 1582 – „zilwa zembe vettem volt be eg kis <i>keneseot</i>, es azzal giogiultam megh.” – VI. kötet 1558 – „Az <i>Mercuriom</i>oth Igy kel chinalny” – IX. kötet 1582 – „felesegenek <i>Mercuriom</i>ot Adot es vg holt meg.”</p>
<p>KÉN (kénkő) – VI. kötet; <i>kénvirág</i>, „bűdös kő”, <i>virág</i> – I. kötet 1558 – „veres rezet ted eleven zenre es ves az rezre <i>kenkoueth</i>” 1652 – „Egy 12. vederni Tonna <i>bűdös kű</i>” 1829 – „Juhak rühesek lévén Orvoslásokra vettem <i>Bűdeskő virágot</i>.”</p>
<p>MÉREG – IX. kötet 1584 – „tizta <i>meregh</i> az Akiwel be keottek.”</p>
<p>ÓN (cin – tárgyak, edények, ékszerek, üvegkeret, golyók, pénz) – IX. kötet 1551 – „attunk Eg <i>on</i> kannat es eg <i>on</i> talnyert.” 1558 – „wenny kel az Mixturahez 8 rez <i>onnot</i> es 2 rez <i>rezet</i>”</p>
<p>ORVOSSÁG – X. kötet 1567 – „ha ysten engedi annak igiekezem orvosagat talalny”</p>
<p>RÉZ (már a korai ókorban ismerték) – XI. kötet 1551 – „az <i>rez</i> medenczeben” 1558 – „wenny kel az Mixturahez 8 <i>rez</i> onnot es 2 rez <i>rezet</i>” 1585 – „vrunk penzevel ket olach Beleniesy <i>Rez</i> Banira wittek” 1588 – „vittenek <i>Rezet</i> az feyedellem zamara” 1592 – „Topanfalvi olahok eoten hoztak vala oda valami <i>rezet</i>”</p> <p>Rézből készített eszközök: 1789 – mérlegtányér („mérőserpenyő”), mozsár. Más: borhűtő, borlopó, tálaló kanál, vízmelegítő, rézcső, fazék, habverő.</p> <p>Veresréz (és vörös réz(I)-oxid) említése: 1558 – XIV. kötet</p> <p>Sárgaréz (réz-cink ötvözetek) – XI. kötet 1561 – „senki eg mesteris hamis aranyat Es <i>sarga rezet</i> meg ne merezlyen aranyazni.” – XIV. kötet</p>
<p>VAS (a történelmi idők legeleje óta ismerik és használják, még a bronzkor előtt) – XIV. kötet 1466 – Paulo <i>Vas</i> (személynév)</p> <p>Nyersanyag: 1570 – „egy zegen legen volt mykor megh Neozeotis, hane(m) az thwgyak <i>vassal</i> kereskedet” 1592 – „Nem tudom rez porrale, vagi <i>vas</i> porral volt elegittue.” 1785 – „fel tanálatván pedig a Torotzko Hegyeiben termett <i>Vas</i>, Ezüst, és fekete Ón Minerák [...] 1359. Esztendő táján az Metallurgianak fel állattására Styriából Metallurgusak hozottattak ide Torotzkora”</p> <p>Tárgy – eszköz: 1548 – „lopta valamy <i>vasas</i> kerekeimet el” 1627 – „egj foldozott <i>Vas</i> rosta” 1746 – „egy nagy csorba <i>vas</i> mosár” 1789 – „Egy Nagy Réz Mosár 92 Fontnyi, <i>Vas</i> töröivel edgyütt.”</p>
<p>VÉRKŐ (Hematit – ferri-oxid, egyike a legfontosabb vasérceknek, „vörös vasérc”, vörös festéknek használják) 1671 – „<i>vér kőért</i> egy forintot,” 1772 – „oda menvén Anyám Asszony Bányai Györgynéhez <i>vér kőért</i>.”</p>

ben a címszavak használatát korabeli szövegminták teszik szemléletessé. A szavak írásmódja az eredeti forrás írásmódját követi.

Jelen áttekintés is meggyőzően bizonyítja anyanyelvünk ősi, mély gyökereit, befogadó hajlékonyságát, történeti fejlődését. A korabeli értelmezések alapján egyúttal szakmatörténeti tanulságok is levonhatók.

IRODALOM

1. Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XIV. kötet 1976–2014.
2. Gyéresi Árpád *A magyar nyelvű írásbeliség orvosi és gyógyszerészeti vonatkozású szókészletének tükröződése fél évezred erdélyi keletkezésű levéltári anyagaiban* Gyógyszerészet Supplementum 2014;58:134–5.
3. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 3. kötet 1994; 5/1. kötet 2010.

Bősze Péter

A génnevek írása

A *gén* szót a gének neveiben különírjuk, mert névjárlék: az előfőnév vagy jelzői bővítmény nevezi meg a gént: *APC gén* (APC = adenomatosus polyposis coli); *MYC onkogén/protoonkogén*. De: *DNS-gén* (jelöletlen birtokos viszony), *DNS hibajavító gén* (DNA repair gene), *célgén, áttétgén*.

A fehérjék és a gének nevei közös nevezéktant alkotnak: elvben ugyanazokat a neveket, betűket, jeleket használjuk a fehérjéhez és az azt kódoló génhez.

AFP (alfa-fetoprotein)

AFP gén (az AFP-t kódoló gén) – *alfa-fetoproteint kódoló gén, alfa-fetoprotein gén*.

Megjegyzés: A gyakorlat mégsem követi mindenkor ezt az elvet, ez a tudomány természetéből adódik. Nem egyszerre fedezték fel ezeket, vagy a felismert gént/fehérjét kezdetben nem tudták elhelyezni a rendszerben: nem ismerték a gén-fehérje viszonyt. Másoknál különböző fajokban azonosították a fehérjéket, amelyekről csak később derült ki, hogy azonosak, következőképpen más-más nevet adtak nekik. Ezek a nevek rögzültek a szakmában, és amikor kiderült az összetartozás, már nem nagyon lehetett változtatni, noha a nevezéktani bizottság törekszik ezeket is egységesíteni.

A gén és a fehérje azonos nevét a *gén* névjárlék kiírásával (*AFP gén*), különböző jelekkel (*p53 [p = protein]*), sőt írásmóddal is igyekeznek pontosítani, például a gének nevét dőlt betűvel, a fehérjékét állóval írják (*AFP* a gén neve, *AFP* pedig a fehérjéé). Ez szerkesztési kérdés. Más nézet szerint, azonos betűszóknál a betűszó önmagában a fehérjét jelöli (*AFP* – ez a fehérje neve, de: *AFP gén*), ezért nem írjuk utána a *fehérje* szót, de ha félreérthető, jobb kiírni (*AFP fehérje*).

A gének szerkezetét a DNS (deoxiribonukleinsav) bázisainak (*adenin [A], guanin [G], citozin [C], uracil [U], timin [T]*) betűjeleivel írjuk le: a betűjeleket egymás mellé írjuk, sem közéjük, sem utánuk nem teszünk pontot (TTAGGG). A szerkezeti egységeket, például exonokat, sorszámokkal jelöljük (*11-es exon* vagy *exon-11*). Szokásosan elé írjuk a gén nevét kötőjellel társítva, és a további utótagokat is kötőjelezzük, de írhatjuk szerkezetes formában is (*EGFR-exon-9; cKIT-exon-11-hiba; EGFR 9-es exon hibája*).

A *mutáció, hiba, eltérés, sokszorozódás, amplifikáció, kifejeződés, expresszió* stb. a gének, a DNS, RNS szerkezetével, működésével kapcsolatos utó főnevek; ezek összetételt képeznek (jelöletlen birtokos viszony), tehát utótagok (*BRCA-mutáció*, de: *BRCA génmutáció; p53-eltérés, APC-hiba, DNS-eltérés, DNS-amplifikáció, DNS-metiláció, RNS-sokszorozódás, RNS-károsodás*). A mutációt/hibát jelölő betűket-számokat azonban különírjuk (*a JAK gén V617F mutációja*).

Az RNS fajtáit tartozékbetűkkel jelöljük: *hírvivő (messenger) RNS (mRNS); szállító (transzfer) RNS (tRNS), mikro-RNS (miRNS)*. Az utótagokat kötőjellel kapcsoljuk (*miRNS-vizsgálat, mRNS-hiba*).